

V. Окремі аспекти політологічного дискурсу

Юрій Поліщук

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЗАРУБІЖНА ІСТОРИОГРАФІЯ

У статті зроблено спробу проаналізувати доробок сучасних зарубіжних дослідників у вивченні трансформацій сучасної України від тоталітарного до демократичного суспільства.

Ключові слова: *сучасне українське суспільство, трансформаційні процеси, соціокультурні трансформації, соціогуманітарні науки, зарубіжна історіографія.*

Yuri Polischuk. Transformation processes in modern Ukraine: foreign historiography. *The article attempts to analyze the achievements of*

modern foreign researchers studied the transformations of modern Ukraine from a totalitarian to a democratic society.

Key words: *modern Ukrainian society, transformation processes, socio-cultural transformation, socio-humanitarian science, foreign historiography.*

Сучасна Україна переживає складний процес формування демократичних засад управління і громадянського суспільства. Високий рівень суспільно-політичної активності українського суспільства знайшов свій вияв у Євромайдані та Революції Гідності. Відбуваються істотні зміни у процесі творення української політичної нації. У цих умовах перед соціогуманітарними науками з особливою гостротою постають питання переоцінки звичної шкали оціночних критеріїв не лише нашого минулого, а й нашого майбутнього. Не в останню чергу це стосується соціокультурних трансформацій українського суспільства, яке ще тісно пов'язане з тоталітарним минулим. Адже, як зазначив відомий американський політолог З. Бжезінський, «поява незалежної України... зумовила цілу низку важливих політичних змін... це не лише важливе геополітичне явище, а й явище філософське» [1, с. 3].

Потрібно зазначити, що не лише українські науковці, а й закордонні їхні колеги приділяли і приділяють значну увагу дослідженню цих проблем. Проте історіографічних праць, в яких би досліджувалася ступінь розробки цієї теми, дуже мало. Тому нагальною є потреба аналізу доробку закордонних суспільствознавців з проблем трансформації сучасного українського суспільства від тоталітаризму до демократії, від «комуністичних» до загальнолюдських цінностей, визначення вузьких місць у масиві уже опублікованих робіт, що стосуються соціокультурних трансформацій у сучасній Україні. Тому автор і звернувся до зазначеної проблеми, ставлячи собі за мету ознайомити вітчизняний науковий загал із доробком західної гуманітаристики з проблем трансформаційних процесів у сучасній Україні. При цьому головна увага приділялася роботам, присвяченим соціокультурним трансформаціям українського суспільства.

Потрібно зазначити, що одним з перших із зарубіжних дослідників до цих питань звернувся професор Альбертського університету Б. Кравченко. Ще у 1985 р. у Лондоні він опублікував

роботу «Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine», в якій, на думку Я. Грицака, зробив спробу «запровадити модернізаційну парадигму» щодо дослідження соціальних змін і національної свідомості в Україні у ХХ ст. [2, с. 62]. У 1997 р. книга Б. Кравченка була перекладена українською мовою і видана видавництвом «Основи». У ній автор простежує вплив соціальних і політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українського населення у ХХ ст. При цьому він робить висновок, що радянська модернізація в усіх її проявах «безперечно позначилася на національній свідомості українців» [3].

Зверталися до цих проблем й інші західні дослідники. Так, у 1992 р. британський політолог Т. Кузьо опублікував брошуру з промовистою назвою «Україна. Незавершена революція», в якій намагався проаналізувати хід трансформаційних перетворень доби «Перебудови» та їхні результати для країн Східної Європи і пострадянських республік. Автор робить висновок, що першим завдяки сильному і змобілізованому громадянському суспільству вдалося відібрати владу в комуністичної номенклатури і провести радикальні політичні й економічні реформи. Натомість у других громадянське суспільство було дуже слабким, що дозволило комуністичній партноменклатурі, перегрупувавши свої ряди і перефарбувавшись, не допустити радикальних зрушень. Оцінюючи ситуацію в Україні, Т. Кузьо доходить висновку, що задекларовані «новою українською елітою» радикальні зміни (перехід від однопартійної системи до політичного плюралізму, від планової економіки до ринкової, від цілковитої залежності від центру до національного суверенітету) – не привели до ефективної демократії, конкурентної економіки, врешті-решт, не звільнили її від політичної, мовно-культурної, ментальної залежності від Москви [4].

Так оцінив початок шляху України до незалежності британський дослідник. У подальшому він продовжував дослідження трансформаційних процесів в Україні, і в 1997 р. друком вийшла його книга «Україна під Кучмою...», в якій подається картина української реальності перших років перебування Л. Кучми на посаді Президента України. Зокрема, досить детально виписані дострокові парламентська та президентська виборчі кампанії, прихід Л. Кучми до влади. Значна увага приділена економічним реформам, які проголосив новообраний Глава держави та його команда, соціально-економічним змінам,

приватизації. Окремий розділ присвячений «кримському питанню». Т. Кузьо доходить висновку, що політика нового Президента не була спрямована на кардинальні зміни як економічного, так і соціокультурного життя України [5].

Досить цікавою є також стаття Т. Кузьо з промовистою назвою «Ні на Схід, ні на Захід...», яка досить повно характеризує «трансформаційні потуги» України першої каденції президентства Л. Кучми. У ній автор намагається визначити причини балансування України між Сходом і Заходом як у зовнішньополітичних питаннях, так і у питаннях внутрішньої політики. Він вважає, що «багатовекторність», вбивство Г. Гонгадзе, «кольчужний скандал» значно підірвали не лише авторитет Л. Кучми серед лідерів західних країн, а й усієї України як надійного партнера. Внаслідок цього в Україні посилюються тенденції до євразійської інтеграції [6].

Досить плідно над дослідженням трансформаційних процесів в Україні працював відомий шведський економіст А. Аслунд (у 1994 – 1997 рр. був економічним радником Президента України Л. Кучми). Зрозуміло, що головну увагу він приділяв аналізу економічних реформ в Україні. Зокрема, характеризуючи трансформаційні процеси кучмівського періоду, автор пише про їхню неоднозначність. З одного боку, Л. Кучма після президентських виборів 1994 р. позиціонував себе як реформатор і дещо зробив на цьому шляху, але його вистачило лише на два роки. Причиною цього А. Аслунд вважає превалюючий вплив на нього і на ситуацію в державі «червоних директорів», які не були готові та зацікавлені в реформах. З іншого боку – за президентства Л. Кучми фактично була створена кланово-олігархічна система, яка активно гальмувала реформи. Сам же Л. Кучма намагався балансувати між олігархічними угрупованнями, між Заходом і Росією, що теж не сприяло трансформаційним змінам [7].

Значну увагу аналізу політичних та економічних реформ в Україні у книзі «Пятирічка без плану...» приділив німецький дослідник А. Вітковскі. Проте, на відміну від А. Аслунда, який в основному писав про економічні реформи, він у своїй роботі порушив національні проблеми, намагався розібратися з причинами і наслідками шахтарського руху тощо [8].

У монографії «Дилеми незалежності: Україна після тоталітаризму» (1993 р.) проблеми пошуку Україною свого шляху для переходу від тоталітаризму до демократії досліджував О. Мотиль [9].

Значно відрізняється від попередніх робіт західних науковців доробок британського вченого Е. Вілсона. У другій половині 1990-х рр. він підготував чотири монографії з питань розвитку України (дві з них у співавторстві). Найбільш ґрунтовною з них є опублікована у 2000 р. «The Ukrainians Unexpected Nation», яка згодом була перекладена українською мовою і в 2004 р. опублікована в Україні [10]. В ній автор прагнув не лише ознайомити західного (англомовного) читача з історією українського народу, а й розкрити сутність тих трансформаційних змін, що відбувалися в сучасній Україні. Тому приблизно половина книжки присвячена українській історії, а інша – різним аспектам життя сучасної України: політиці, економіці, релігійному життю, культурі, мистецтву тощо.

Досліджували трансформаційні процеси в сучасній Україні й російські науковці. Особливо їх цікавили політичні трансформації. Зокрема, В. Бабенко досліджував витоки української державності, процес становлення і розвитку політичної системи України. При цьому він зацентрував увагу на «спробах зміни форм правління і системи органів місцевого самоврядування», конституційній реформі 2004 р. і ставленні до неї українських політичних еліт, впливах зовнішніх факторів на розвиток української державності [11]. В. Бабенко робить висновок, що «майже двадцятирічний досвід державного будівництва в Україні свідчить про те, що перші три Президенти систематично робили спроби розширити повноваження Глави держави за рахунок послаблення відповідних функцій парламенту та уряду» [11, с. 180].

Звертали зарубіжні дослідники увагу і на соціокультурні трансформації в Україні. Зокрема, канадський історик С. Єсельчик у книзі «Україна. Народження модерної нації», опублікованій в Оксфорді у 2007 р., прагнув показати історичні коріння сучасної України, розкрити сутність трансформаційних процесів у незалежній Україні від Л. Кравчука до В. Ющенка [12]. У 2011 р. книга була перекладена українською мовою.

Питання одного з напрямів соціокультурної політики української влади у статті «Від жертв сталінізму до нації-жертви. Політика пам'яті в Україні (1989 – 2007)» порушує О. Острійчук-Зазуля. Вона намагається показати, як загальносоюзні тенденції періоду «перебудови», спрямовані на вшанування жертв сталінізму, в часи незалежності набувають національного характеру, що приводить до «етнізації жертви», проголошення української нації жертвою [13].

Сучасні українські наукові, публічні та політичні дискусії щодо української історії та поняття «нація» у них аналізує польський дослідник Т. Стрик [14].

Досить цікавою в плані розуміння місця і ролі сучасної України в цивілізованому світі, особливостей її соціокультурного розвитку є збірка есеїв за редакцією С. Єкельчика та О. Шмідтке (автори: Н. Михайлишин, П. А. Рудлінг, С. Ропер, Г. Куромія, Г. Демірдірек, Д. Марплз, Д. Фрейзер, К. Хіра-Пасканут, О. Шнідтке, С. Генцле, С.Єкельчик). Зокрема, у ній порушуються питання дезінтеграції імперії, місця націоналізму у цьому процесі, розкривається процес виходу України «з російської довгої тіні» тощо [15].

Подіям 2004 р. в Україні присвячена серія робіт під загальною назвою «Аспекти Помаранчевої революції». Особливий інтерес щодо розуміння місця і ролі соціокультурних факторів у революційних подіях 2004 р. викликає книга за редакцією Т. Кузьо [16], в якій йдеться про причини революційних потрясінь, ролі особистостей у них, розкривається їхній вплив на трансформаційні процеси в сучасній Україні.

Проблеми Помаранчевої революції та її вплив на трансформаційні процеси не лише в Україні, а й в Росії намагався дослідити А. Умланд. Головною тезою його статті стало те, що українські громадянські виступи 2004 р. відіграли роль каталізатора у «вставанні держави з колін». Саму ж революцію автор порівнює з подіями 1991 р. та вважає її «радіше оновлювальною, ніж новою». При цьому він аналізує «постпомаранчеву ситуацію», пише про вплив олігархів на ЗМІ, а «політичне багатоголосся порівнює з какофонією» [17].

На «постпомаранчеву» ситуацію і вплив Помаранчевої революції на трансформаційні процеси в Україні звернули увагу французькі дослідники. У 2009 р. були опубліковані роботи

А. Добантон «Україна. Метаморфози незалежності» [18] та О. Гужон «Політичні та ідентичні революції в Україні та Білорусі (1988 – 2008)» [19], в яких аналізуються метаморфози помаранчевих еліт у постреволюційний період і трансформації ідентичності населення. Цікавим є погляд на ці проблеми А. Полезе, які він виклав у статті «Альтернативна версія Помаранчевої революції: ідентичні трансформації та спонтанна розбудова нації». Зокрема, автор вважає, що головним наслідком Революції є її вплив на громадянське суспільство і політичну активність громадян, на формування в Україні «інклюзивної громадянської моделі нації», заснованої на прагненні до спільного добробуту [20, с. 406 – 407].

Не оминули феномен Помаранчевої революції і російські дослідники. Загальні підходи російських політологів до цього явища були закладені по гарячих слідах С. Кара-Мурзою, який у 2005 р. опублікував працю «Экспорт революции. Саакашвили, Ющенко...» [21]. У 2007 р. вона була перевидана за назвою «Революции на экспорт» [22]. У цій роботі С. Кара-Мурза та його співавтори розглядають «бархатні революції» й помаранчеву зокрема як «велику спецоперацію США і Заходу в цілому». Такий підхід був підхоплений й іншими російськими політологами. Показовою у цьому плані є стаття А. Левінсона «Почему в России не было «оранжевой революции», в якій він стверджує, що революційні події в Україні були стимульовані США, а люди виходили на протести за «американські гроші». Стаття закінчується тезою, що «все вирішують гроші». Автор дає пораду, як не допустити схожого сценарію в Росії: «Там платили, щоб була революция, тут доведеться платити, щоб її не було» [23].

Внутрішньополітичну ситуацію в Україні після Помаранчевої революції у статті «Україна: гіркота помаранчів» аналізує французький політолог А. Дюб'єн. Зокрема, він акцентує увагу на незгодах у середовищі української еліти щодо майбутнього держави і «небажанні чи пасивності» еліт західних країн щодо інтеграції України в європейське середовище і висуває пропозицію її нейтрального статусу, на зразок фінського [24]. Питанням зміни влади в Україні у 2010 р. та реакції на це «бізнес-кланів» присвятив свою статтю В. Авіуцький [25]. Зміни вектора зовнішньої політики

України з приходом до влади В. Януковича розглядає у своїй статті «Янукович і зовнішня політика України: повернення до стану рівноваги» французький політолог Д. Феан. Він вважає В. Януковича найбільш проросійським політиком за всі часи незалежності України і висловлює побоювання, що тому не вистачить «простору для маневру між ЄС і Росією». В останньому автор бачить «покликання української зовнішньої політики» [26].

Місце України в сучасній міжнародній політиці аналізує в монографії «Україна як регіон міжнародних впливів після Холодної війни» польський дослідник Т. Капушняк і доходить невтішного висновку, що в період незалежності вона так і не стала справді незалежною у своїй зовнішній політиці. Україна була і залишається «ставкою у грі в стратегіях великих держав» [27].

Вплив світоглядних уявлень українців на політичні трансформації в сучасній Україні розкриває у своїй роботі «Розуміння української політики» П. Д'Аньєрі. На його думку, причиною багатьох українських проблем є «політика з позиції сили», а «президентська система не найкраще пасує Україні» [28].

Місцю і ролі мовних питань у соціокультурних трансформаціях сучасної України присвятила свою роботу Л. Біланюк [29], звернувши увагу на вплив мовної політики щодо творення ідентичностей, проблеми білінгвізму та мовної ідеології в Україні.

Регіональні особливості трансформаційних процесів у сучасній Україні намагався дослідити П. Роджерс. Зокрема, він звернув увагу на вплив українських регіональних поділів на формування національної ідентичності [30]. Схожій проблематиці присвячена книга І. Качановського [31], в якій автор пише про роль, яку відіграють різні «історичні спадки» для сучасних регіональних поділів. Він вважає, що «історично базовані культурні різниці», що склалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., до цього часу пояснюють більшу частину регіональних відмінностей у політичних різницях і поведінці їхнього населення.

Не оминули західні дослідники й проблеми руху України до НАТО. Зокрема, І. Мельниковська і Р. Швайкерт опублікували статтю з промовистою назвою «Мотор європеїзації: НАТО та Україна» [32], а В. Тиде і К. Шрьодер – статтю «Україна на шляху до НАТО» [33], в яких аналізують дії влади щодо руху України до

НАТО. При цьому вони наголошують на ролі економічного та соціального факторів, контролі громадянського суспільства за армією, звертають увагу на «безлад в органах влади».

Досить цікавою є стаття німецького дослідника В. Ільге, в якій він аналізує використання дискурсу «спільноти братніх східно-слов'янських народів» як інструмент боротьби за владу. При цьому автор торкається й питання українських радикальних організацій, які, на його думку, використовуються Партією регіонів задля створення іміджу «конструктивної політичної сили», яка намагається знімати у суспільстві напругу, й обґрунтування тези про «культурну прірву» між Сходом і Заходом України [34].

Євромайдан, Революція Гідності і події, які слідували за ними (анексія Криму Російською Федерацією, її агресія на Донбасі), значно активізували увагу західних дослідників до України. Зокрема, Е. Вілсон вважає, що Євромайдан, Революція Гідності – це була боротьба за право українців зробити свій цивілізаційний вибір. Вони стали точкою неповернення до пострадянського перехідного стану українського суспільства і економіки [35]. У статті «Три причини, чому Захід має не забувати про Україну» Е. Вілсон пише про недостатню увагу Заходу до соціокультурних трансформацій в Україні, які привели до європейського вибору українців у період Революції Гідності. При цьому він аналізує появу в західній політиці терміна «втома від українського питання» і робить висновок, що «Нова Україна народжується в муках. Стара Україна пручається, а Росія намагається задушити Нову при народженні. Європа не може дозволити Новій Україні померти, і прагнення народу, який бореться за приєднання до Європи, має надихнути стару гвардіє Європи на побудову Нової Європи» [36, с. 21].

Ці самі питання, але уже з позиції історичного дискурсу, Е. Вілсон порушив на спільній з відомим французьким істориком Д. Бовуа прес-конференції 26 червня 2014 р. у Страсбурзі. Вони заявили, що Україна і Російська Федерація історично мають зовсім різні політичні цінності, інші маркери ідентичності й відмінну функціональну історичну пам'ять. Точки біфуркації в російсько-українському конфлікті проходять не лише по лінії фронту або за ставленням до геополітичних орієнтирів, але й за структурно-

символічними відмінностями у питаннях державницької традиції, релігії, мови і ставленні до національних меншин [37].

Більш детально свої погляди щодо подій в Україні останніх років, їхнє значення не лише для подальшого її руху до демократичних цінностей, а й для Європи і світу в цілому Е. Вілсон виклав у книзі «Ukraine crisis: what it means for the West». Він підкреслює вагоме екзистенційне значення «української кризи». Для громадян України – це шанс на реформи і побудову успішної держави. Шанс на формування громадянського суспільства. Для держав-членів ЄС і США – це можливість зміцнити свої східні кордони і отримати ключового союзника у Балто-Чорноморському регіоні [38].

Не залишив поза увагою ці події й відомий західний дослідник А. Умланд. Він підкреслює, що «українська криза» стала ціннісним змаганням між двома моделями розвитку, а саме – «лібералізм проти патримоніалізму, відкрита політична система проти закритої, вільне суспільство проти суспільства неволі, плюралістичний суспільний лад проти моністичного» [39]. А. Умланд звернув увагу і на такий «продукт» соціокультурних трансформацій в Україні, як «добровольчі частини і волонтерський рух», що їх підтримує. Їхню появу він пояснює «реакцією суспільства на слабкість Української держави, а також незвичною маніфестацією українського соціального капіталу та громадянського духу» [40, с. 3].

Відгукнувся на резонансні події в Україні й О. Мотиль. Зокрема, оцінюючи ситуацію у ній та дії української влади, він проаналізував реалізацію курсу на декомунізацію і дійшов висновку, що «Україна, можливо, впритул наблизилася до того, аби рішуче порвати з комуністичним досвідом, який став причиною стількох смертей і донедавна усе ще справляв свій мерзенний вплив на країну. Більше свободи і справедливості... це погана новина для Путіна, але це може бути доброю новиною для подальшого руху України до вільного, толерантного, справедливого та відкритого суспільства» [41]. Разом з цим, О. Мотиль підкреслює недостатність комунікації чинної української влади з громадянами щодо роз'яснення необхідності реформ, що тягне за собою зростання зневіри і розчарування частини суспільства. Це особливо небезпечно на тлі військового конфлікту на

Донбасі. Така ситуація, на його думку, може свідчити про «недовершеність політичної культури в Україні», яка ще не позбулася ознак пострадянського бюрократизму [42].

Звернув увагу на революційні події в Україні та їхній вплив на соціокультурний вибір українського народу й згадуваний уже С. Єсельчик [43].

Таким чином, після розвалу Радянського Союзу і з постановом України як незалежної держави зарубіжні дослідники не залишили поза увагою трансформації українського суспільства від тоталітаризму до демократії. Зокрема, вони активно досліджували вплив політичних процесів на загальні тенденції політичних, соціокультурних змін в Україні. При цьому певну увагу приділили вивченню мовного аспекту як важливого чинника становлення української державності та регіональним особливостям етнополітичного контексту соціокультурних трансформацій в Україні.

Особливо активно досліджували трансформаційні процеси в сучасній Україні американські й канадські дослідники, які не лише показували українські досягнення, а й акцентували увагу на тому, що правлячі до останнього часу в Україні політичні еліти своєю «багатовекторністю», запопадливістю перед Росією, корупцією значно ускладнили трансформацію українського суспільства. Деяко іншу позицію зайняли російські дослідники, які бачили у змінах, що відбуваються в Україні, лише «руку Заходу і насамперед США».

Євромайдан, Революція Гідності відкрили перед українським народом нові перспективи руху до громадянського суспільства, до кращого життя. Але, на думку західних дослідників, Україні ще потрібно витримати низку як внутрішніх, так і зовнішніх викликів, які загрожують її державності, сформувати відповідальне громадянське суспільство як гаранта недопущення реваншу. Важливим завданням залишається формування української політичної нації.

І насамкінець. Незважаючи на певні досягнення українського суспільства на шляху демократичного розвитку, на увагу зарубіжних дослідників до проблем сучасної України, рівень знань про неї,

навіть у високоосвіченої частини західного суспільства, а саме – єврочиновників, залишається невисоким. На що вказують результати їхнього опитування, яке було проведене у 2009 р. Їм було запропоновано окреслити та обґрунтувати кордони «Європи» як частини світу. Критерії оцінки були різними: культура, історія, політика, географія тощо. Отриманий результат був невтішний для України. Більшість респондентів зараховували її до Європи лише за географічним критерієм [20, с. 408 – 409].

На нашу думку, це може свідчити як про те, що соціокультурні трансформації українського суспільства ще не досягли того рівня, щоб Європа вважала сучасну Україну невід’ємною частиною західного демократичного суспільства, так і про те, що там не достатньо поінформовані про ті зміни, які відбуваються в Україні, а це відкриває перед західними суспільствознавцями нові можливості для розкриття справжнього «обличчя сучасної України».

1. Brzezinski Zbigniew. Ukraine Will Have to Develop Its Own Model / Zbigniew Brzezinski // *News from Ukraine* – 1992. – № 30.

2. Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2011. – 352 с.

3. Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

4. Kuzio T. Ukraine. The Unfinished Revolution / Taras Kuzio. – London: Institute for European Defence & Strategic Studies, 1992.

5. Kuzio T. Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security in Independent Ukraine / Taras Kuzio. – London: Macmillan Press Ltd, 1997. – 282 p.

6. Kuzio T. Neither East Nor West Ukraine's Security Policy Under Kuchma / T. Kuzio // *Problems of Post-Communism*. – 2005. – Vol. 52. – 5. September / October 2005. – P. 59 – 68.

7. Åslund Anders. The great rebirth: lessons from the victory of capitalism over communism / Anders Åslund. – Washington: Peterson Institute for International Economics, 214. – 320 p.; Åslund Anders. Ukraine: What Wrong and How to Fix It / Anders Åslund // *Peterson Institute for International Economics*. – 2015.

8. Виттковски А. Пятилетка без плана: Украина: 1991 – 1996: Формирование национального государства, экономика, элиты / Андреас Виттковски; [пер. с нем. Н. Комаровой]. – К. : Сфера, 1998. – 240 с.
9. Motyl Alexander J. Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism / Alexander J. Motyl. – N.Y.: Council on Foreign Relations Press, 1993. – 217 p.
10. Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація / Вілсон Ендрю; [пер. з англійської]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 552 с.
11. Бабенко В. Н. Украинская государственность в условиях социально-политической трансформации (1991 – 2010 гг.) / В. Н. Бабенко // Восточная Европа: 20 лет социальной трансформации: сб. науч. трудов / РАН ИНИОН. Игрицкий Ю. И. (отв.ред.) и др. – М., 2010. – С. 156 – 182.
12. Yekelchik Serhy. Ukraine: Birth of a Modern Nation / Serhy Yekelchik. – Oxford University Press, MMVII.
13. Ostriitchouk-Zazulya O. Des victims du stalinisme a la nation victim. De la commemoration en Ukraine (1989 – 2007) / O. Ostriitchouk-Zazulya // Le Debat. – 2009/3. – № 155. – P. 141 – 151.
14. Stryjek T. Jakiej przeszlosci potrzebuje przyszlosc? Interpretacja dziejow narodowych w historiografii i debacie publicznej na UKRAINE 1991 – 2004 / T. Stryjek. – Warszawa, 2007. – 849 s.
15. Schmidtke O. Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova and Ukraine between Russia and the European Union / O. Schmidtke and S. Yekelchik (end.). – Houndmills: Palgrave Mcmillan, 2008.
16. Kuzio T. (ed.). Aspects of the Orange Revolution VI: Post-Communist Demcratie Revolutions in Comparative Perspective / T. Kuzio. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007.
17. Umland A. Orange Revolution als Scheideweg. Demokratisierung in der Ukraine, Restaurationsimpuls in Russland / A. Umland // Osteuropa. – 2009. – № 11. – S. 109 – 120.
18. Daubenton A. Ukraine. Les metamorphoses de l'indpendence / A. Daubenton. – Paris: Buchet-Chastel, 2009.
19. Goujon A. Revolutions politiques et identitaires en Ukraine et en Bielorussie. 1988 – 2008 / A. Goujon. – Paris: Belin, 2009.
20. Коваль Надія. Україна у французькому академічному дискурсі (на матеріалах видань 2009 – 2010 років) / Надія Коваль // Україна Модерна. – 2011. – Число 18. – С. 395 – 410.
21. Кара-Мурза С. Г. Экспорт революции. Саакашвили, Ющенко... / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2005.
22. Кара-Мурза С. Г. Революции на экспорт / С. Г. Кара-Мурза. – К.: Оріяна, 2007. – 528 с.
23. Левинсон А. Почему в России не было «оранжевой революции» / А. Левинсон // Неприкосновенный запас. – 2009. – № 3 (65).

24. Dubien A. Ukraine: oranges ameres / A. Dubien // *Politique international.* – 2009. – № 125. – Automne. – P. 267 – 280.
25. Aviouckii V. The Consolidation of Ukrainian Business Clans / V. Aviouckii // *Revue international d'intelligence economique.* – 2010 / 1. – Vol 2 – P. 119 – 141.
26. Fean D. Ianoukovitch et la politique etrangere ukrainienne: retour a l'equilibre? / D. Fean // *Politique etrangere.* – 2010 / 2. – Ete. – P. 413 – 426.
27. Kapusniak T. Ukraina jako obszar wplywow miedzynarodowych po zimnej wojnie / T. Kapusniak. – Warszawa-Lublin, 2008. – 320 s.
28. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics / P. D'Anieri. – Armonk. NY and London: M. E. Sharpe, 2007.
29. Bilaniuk L. Contested Tongues: Language Politscs and Cultural Correction in Ukraine / L. Bilaniuk. Ithaca. – NY: Cornell University Press, 2006.
30. Rodgers P. Nation, Region and History in Post-Communist Transitions: Identity Politics in Ukraine. 1991 – 2006 / P. Rodgers. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2008.
31. Katchanovski I. Cleft Countries: Regional Political Divisions and Cultures in Post-Soviet Ukraine and Moldova / I. Katchanovski. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2006.
32. Melnykovska I. Europeisierungsmotor. Die NATO und die Ukraine / I. Melnykovska, R. Schweickert // *Osteuropa.* – 2009. – № 9. – S. 49 – 64.
33. Tiede W. Die Ukraine auf dem Weg in die NATO / W. Tiede, C. Schröder // *Osteuropa-Recht.* – 2009. – № 3. – S. 294 – 304.
34. Jilge W. Fragmente der Einheit. Ostslawisches Denken in der Ukraine / W. Jilge // *Osteuropa.* – 2009. – № 11. – S. 281 – 292.
35. Wilson Andrew. Ukraine analysis: Russia pulls the levers in Crimea power game [Електронний ресурс] / Andrew Wilson. – Режим доступу: <http://www.mirror.co.uk/news/world-news/ukraine-analysis-russia-pulls-levers-3195260>
36. Вілсон Ендрю. Три причини, чому Захід має не забувати про Україну / Ендрю Вілсон // *Критика.* – 2015. – Число 11 – 12. – С. 18 – 21.
37. Debate on Understanding Ukraine: Daniel BEAUVOIS and Andrew WILSON [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=F-lyFalKIYc>
38. Wilson Andrew. Ukraine crisis: what it means for the West / Andrew Wilson. – Yale University Press, 2014.
39. Umland Andreas. Why the West should save Ukraine [Електронний ресурс] / Andreas Umland. – Режим доступу: <http://hir.harvard.edu/archives/6897>
40. Умланд Андреас. Українські добровольчі батальони і полк «Азов» / Андреас Умланд // *Критика.* – 2015. – Число 11 – 12. – С. 2 – 11.
41. Мотиль О. Декомунізація України [Електронний ресурс] / О. Мотиль. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/dekomunizatsiya-ukrayiny>

42. Reforms, Putin's Fascism & Abandoning Donbas. A Talk With Professor Motyl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=mjjG7pQq0tc>

43. Yekelchuk Serhy. The conflict in Ukraine. What everyone needs to know / Serhy Yekelchuk. – Oxford University Press, 2015.